

Diàlegs sobre la Història de l'Espanya contemporània.

JOSÉ ÁLVAREZ JUNCO
I ADRIAN SHUBERT

Fa gairebé vint anys que José Álvarez Junco y Adrian Shubert coordinaren l'obra *Spanish History since 1808* (Edward Arnold-Oxford University Press, 2000), un llibre que tingué un gran impacte en el món anglo-americà, probablement en bona part per haver concebut en tant que revisió del suposat excepcionalisme i fracàs d'Espanya dins del món occidental.

El llibre incloïa una introducció on s'explicava de manera ben novedosa l'evolució de la imatge d'Espanya al món. Des d'aleshores són molts els treballs que han abordat aquesta qüestió. Considerant que l'esmentat text, plenament vigent i de gran utilitat per als historiadors, SEGLE XX ha decidit de publicar-lo íntegrament en la versió catalana traduïda per Maria Rossich.

Per una altra banda, el 2016 al Regne Unit i Estats Units i l'any passat a casa nostra va aparèixer publicada la continuació de l'obra referida (*A History of Modern Spain: Chronologies, Themes, Individuals*, Bloomsbury Academic Press, 2016; *Nueva Historia de la España contemporánea (1808-2018)*, Galaxia-Gutenberg, 2018), la qual cosa ha possibilitat que poguéssim conversar i mantenir un diàleg a Barcelona amb els dos autors sobre Història i Historiografia contemporaneístiques del nostre país. Aquí en teniu els resultats.

INTRODUCCIÓ

L'escriptor portuguès José Saramago va basar la seva novel·la *A jangada de pedra* (El rai de pedra) en la idea que la Península Ibèrica se separa de la resta d'Europa i flota cap al centre de l'Atlàntic. Aquesta metàfora és una descripció perfecta de la manera en què els historiadors d'«Europa» (i especialment els del món anglo-parlant) han tractat la història de les dues nacions ibèriques, Espanya i Portugal.

Aquest desinterès dels historiadors té diverses causes. Una és la manera en què els historiadors han definit durant molt de temps què és important per a la història. Mentre Clio va patir visió de túnel i va centrar la seva mirada en les polítiques del poder i l'alta cultura, la manca d'atenció per aquests països (i d'altres) era explicable: no eren grans potències, i els seus pensadors i artistes, en general, no formaven part de cap cànon continental. En les poques ocasions en què van servir de teló de fons per als interessos dels seus poderosos veïns, com durant la resistència espanyola contra Napoleó, van tenir una certa rellevància; però fins i tot en aquests cas se sol fer referència a l'episodi com «Guerra Peninsular», un nom que traïx una perspectiva externa i un interès extern, en lloc de Guerra de la Independència, nom que posa en relleu les motivacions i la voluntat dels espanyols. No resulta tan fàcil d'explicar, en canvi, l'absència d'una figura tan cabdal com el novel·lista Benito Pérez Galdós del cànon habitual de la literatura europea del segle XIX.

Les deficiències dels historiadors s'han vist reforçades per tendències derivades de la cultura en un sentit més ampli: una tradició de segles de demonització i «orientalització» d'Espanya. Aquestes visions no han estat limitades al món anglo-parlant, però en aquest àmbit han estat especialment fortes i persistents. A més, com que la història s'escriu al cim del sistema mundial de poder, la gent dels nivells més baixos sovint internalitza aquestes idees i s'obsessiona amb entendre el que els falta. Tant Espanya com els espanyols han hagut de carregar el pes feixuc d'aquest estereotip durant molt de temps.

La conquesta islàmica de la major part de la Península Ibèrica la va convertir en una terra de frontera per a l'Europa cristiana, una espècie d'«altre» a nivell intern. A la Baixa Edat Mitjana, els regnes espanyols, i especialment Aragó, van assumir un paper actiu en els assumptes europeus. Amb la seva combinació de tractats comercials, agressió militar i pirateria descarada, Barcelona i València no es distingien gaire de Venècia o Gènova, però els sentiments de superioritat cultural van dur els cronistes italians a considerar els seus competidors espanyols uns pagerols incultes, cruels i ridículament cerimoniosos.

La consolidació del domini aragonès sobre Nàpols en la dècada de 1490 va coincidir amb l'ascens a la Santa Seu d'Alexandre Borgia, un cardenal d'origens valencians. Alexandre Borgia representava la moral relaxada del Renaixement ita-

lià, però mitjançant un hàbil procés de projecció (l'atribució a altri dels trets desagradables d'un mateix), el fet que seies a la cadira de Sant Pere es va interpretar com un símptoma de «corrupció» espanyola¹. És molt significatiu que s'expliqués la immoralitat refinada de la família Borgia com si fos conseqüència dels elements orientals i africans de la sang espanyola, el que l'ambaixador florentí Francesco Guicciardini va anomenar «la infecció jueva».

El recel envers una Espanya multicultural i multiracial ja estava present en la literatura de viatges de la Baixa Edat Mitjana. El baró Jaroslav Rosmithala, cunyat del rei de Bohèmia, va visitar Castella l'any 1466 i es va queixar que els seus habitants eren «majoritàriament infidels (...) s'assemblen als gitanos que vaguen per les nostres terres (...) viuen com ells, robant i fent maleses». Vint anys més tard, el noble polonès Nicolaus von Poplau va descriure els espanyols com «toscos (...) viuen amb les bèsties sarraïnes, hi tenen tractes, respiren el seu aire pagà i n'imiten els costums»².

Poc després, els «Reis Catòlics» van iniciar el procés de «depurar» Espanya dels seus contaminants jueus i islàmics, a qui van fer triar entre expulsió o conversió. La Inquisició va seguir de prop l'ortodòxia dels qui es convertiren, que a més van patir discriminació basada en «decrets de la puresa de la sang». Aquest procés va coincidir amb l'hegemonia dels Àustries espanyols a Europa i amb la conquesta d'un vast imperi a Amèrica. Els enemics de la monarquia espanyola, especialment els reformistes luterans, els rebels holandesos i els jueus expulsats, van engegar una campanya propagandística (possiblement, la primera de la història europea) en què es va fomentar una imatge molt dels espanyols que va tenir molt d'èxit, i que els presentava com sacerdots inquisidors intolerants, conquistadors de les Índies assedegats de sang, i brutals opressors de valents protestants holandesos.

No cal ni dir que aquestes imatges tenien una part considerable de veritat, però la seva força propagandística radicava en dues premisses absolutament falses: una, que els espanyols eren immensament més cruels que les persones que els denunciaven, i dues, que a Espanya no hi havia altra cosa que crueltat i intolerància. Aquesta «Llegenda negra» no deixava espai a la vitalitat i l'esplendor del Renaixement Espanyol, als grans místics del segle XVI, ni a la poesia, la dramaturgia i la pintura del Segle d'Or. Per damunt de tot, no podia admetre la relativa llibertat de debat polític, l'exemple més significatiu del qual era que els arguments utilitzats pels enemics de la monarquia espanyola havien estat subministrats per espanyols com Bartolomé de las Casas, a qui la dissidència no va comportar cap mena de

¹ Sverker Anoldsson, citat per Philip W. Powell, *Tree of Hate: Propaganda and Prejudices Affecting US Relationships with the Hispanic World* (Nova York i Londres, Basic Books, 1971), pàg. 41.

² José García Mercadal, *Viajes de extranjeros por España y Portugal* (Madrid, Aguilar, 1962), vol. I, pàgs. 298, 304 i 322.

càstig. Que Samuel Johnson admetés que havia conegut les crueltats de l'esclavitud a través dels teòlegs de la Universitat de Salamanca és prou eloqüent.

Com que aquest va ser el moment d'emergència a Europa d'els estereotips col·lectius prenacionals, aquesta imatge negativa no només es va associar a les polítiques espanyoles, sinó també al caràcter espanyol i a la «raça» mateixa³. La imatge d'Espanya com el paradigma de l'absolutisme i la intolerància quedarien gravats en la ment col·lectiva europea durant segles.

El destí de Felip II és un magnífic exemple d'aquest procés d'elaboració cultural. Fill de mare portuguesa i pare flamenc, la propaganda anglo-holandesa va convertir-lo en un monstre, la personificació de la «immoralitat» que fluïa per les venes espanyoles. Segons Antonio Pérez, antic secretari de Felip que es va convertir en enemic acèrrim seu, tothom assumia que havia assassinat en secret dues de les seves dones i al seu fill i hereu, Don Carlos. Ara bé; les polítiques de Felip eren qüestionables, sens dubte, però la seva personalitat no era pas pitjor que la d'Enric VIII d'Anglaterra, la imatge pública del qual es va rentar perquè pogués erigir-se en un defensor plausible del protestantisme. Don Carlos era un adolescent boig i la seva mort va ser, amb tota certesa, un accident, però la Llegendada negra el va convertir en un màrtir. Aquesta història va esdevenir molt popular entre els escriptors (la versió més famosa va ser la de Schiller, que més endavant Giuseppe Verdi convertiria en una òpera d'èxit). El lúgubre Felip II i la Inquisició, qualificada d'espanyola, es van convertir en ingredients populars de la novel·la gòtica⁴. Ja arribats a la dècada de 1840, Théophile Gautier encara fou incapaç de veure en El Escorial, l'esplèndid palau de Felip II, res més que una baluerna depriment dominada per «una olor indefinible, gèlida i malaltissa, d'aigua beneïda i criptes sepulcral». I fou capaç d'escriure, sense ni rastre d'ironia: «Poca gent torna de El Escorial; tothom morde tuberculosi al cap de dos o tres dies»⁵.

La Il·lustració va afegir la idea de decadència a la imatge negativa d'Espanya. Per a Montesquieu i Voltaire, el declivi del poder espanyol evidenciava les conseqüències perjudicials del despotisme i la intolerància. Un cop més, aquestes acusacions no eren infundades: no hi ha dubte que la por a les noves idees, l'absència d'un sistema de controls i equilibris polítics, i la prevalença de certes actituds aristocràtiques van contribuir a l'estancament espanyol, però no eren, ni molt menys, un monopoli espanyol, i també és obvi que no tenien res a veure amb trets racials

³ Vegeu José Álvarez Junco, «España: el peso del estereotipo», *Claves*, 48 (desembre de 1994), pàgs. 2-10.

⁴ García Mercadal, *Viajes de extranjeros*, vol. I, pàg. 616.

⁵ Vegeu Phillip Powell *Tree of Hate*; Sverker Anoldsson *La Leyenda Negra: Estudios sobre sus orígenes*, *Acta Universitatis Gothoburgensis*, LXVI, 3 (1960); William S. Maltby *The Black Legend in England: The Development of Anti-Spanish Sentiment, 1558-1660* (Durham, NC, Duke University Press, 1971); i Charles Gibson, *The Black Legend, Anti-Spanish Attitudes in the Old World and the New* (Nova York, A. Knopf, 1971).

heretats. A més, aquesta descripció era especialment incorrecta en aquell moment, ja que la nova dinastia borbònica estava duent a terme reformes profundes. Carles III (1759-1788) és un exemple dels monarques «il·lustrats» de l'època.

El segle XVIII també va portar canvis a la imatge. Viatjar es va popularitzar entre les classes altes britàniques, i encara que Espanya no formava part del Grand Tour *de rigueur* dels joves *gentlemen* (cosa que, per si sola, ja ens diu que no se li presuposava gaire valor cultural), alguns sí que hi van anar. Les seves descripcions del país reflecteixen fidelment els seus prejudicis: no n'hi ha ni un que es descuidi de comentar el mal estat de les carreteres i les fondes, el fanatisme i les supersticions de la gent, la ganduleria i vanitat de l'aristocràcia, els horribles espectacles dels autos de fe i curses de braus. Però també van començar a fixar-se en la magnificència dels palaus deteriorats, els gestos cavallerosos de la gent normal i corrent, i la sorprenent sensualitat de les dones quan ballaven el fandango. Per a Henry Swinburne, que va visitar Espanya l'any 1775, «és més lasciu que cap altre ball que hagi vist mai»⁶. De nou, aquesta lascívia s'atribuïa a la sang africana o oriental, però la curiositat dels viatgers augurava un canvi en la sensibilitat europea i l'emergència del romanticisme.

El veritable gir va venir amb la guerra contra Napoleó (1808-14). El conflicte va ser complex, però en un moment de creixent nacionalisme romàntic, la Guerra Peninsular es va interpretar àmpliament com la reaparició d'un poble espanyol indomable, el mateix que havia plantat cara als romans dos mil anys enrere. Va ser aleshores que va aparèixer Lord Byron en escena. Byron va veure els «fills d'Espanya» lluitant heroïcament per la seva llibertat, inspirats pel «relat gloriós» de la història espanyola i per la cavallerositat, la seva «antiga deessa». Va quedar especialment impressionat per les accions d'una dona anomenada Agustina, que durant el setge de Saragossa va agafar un misto de la mà d'un artiller moribund i va disparar un canó. Amb aquest gest, la «*maid of heaven*» en qüestió es va guanyar sis estrofes senceres de versos del poeta: encarnava «*more than female grace (...) form'd for all the witching arts of love*», però alhora era prou resolta per «*lead in Glory's fearful chases*»⁷.

Després de la Guerra Napoleònica, centenars de veterans britànics i francesos van publicar memòries de les seves experiències a Espanya, molts exagerant-ne obertament els perills i l'exotisme. Al mateix temps, tresors artístics espanyols arribaven a Londres i París; de vegades com a resultat de saquejos, d'altres, com a regals, com els que va fer el govern espanyol al duc de Wellington. Aquest «descobriments» de Murillo, Velázquez i El Greco va despertar el que E. Allison Peers va anomenar un «resorgiment d'Espanya»⁸. Fins i tot s'havien posat de moda les

⁶ Lewis Hanke, *The Spanish Struggle for Justice in America*.

⁷ Gordon K. Thomas, *Lord Byron's Iberian Pilgrimage* (Provo, 1983) pàgs 33-60.

⁸ E. Allison Peers, *A History of the Romantic Movement in Spain* (Cambridge, Cambridge University Press, 1940), vol. I, pàg 159.

novel·les picaresques, caracteritzades per la seva cruesa i el seu realisme, que es publicitaven com històries d'aventures i meravelles.

Un dels principals instigadors d'aquesta adoració d'una Espanya romàntica fou Victor Hugo, que havia nascut a Madrid quan el seu pare hi havia estat destinat com a general de l'exèrcit d'ocupació francès. És significatiu que la majoria de les seves referències a Espanya es troben en una obra anomenada *Orientales*. Moltes d'aquestes al·lusions contenen errors geogràfics o pures invencions, com els minarets d'Alacant, però això tant hi feia⁹. Afirmava que Espanya era «la pàtria dels seus somnis», i la seva enorme popularitat va fer que la imatge d'Espanya que havia decidit adoptar tingués una gran repercussió.

Això fou la gènesi d'una imatge romàntica que redefinirien Washington Irving, Edgar Quinet, Gautier i molts altres. Espanya es va convertir en un país de gitanos, bandolers, captaires orgullosos, flamenco, toros, execucions públiques per estrangulació, monjos que participaven en guerrilles carlistes, i dones apassionades i perilloses que Merimée va descriure perfectament a *Carmen*, la novel·la que Bizet més endavant va convertir en òpera. La revisió romàntica d'Espanya no va alterar l'estereotip heretat, però sí que el va enfocar des d'una sensibilitat diferent. Les característiques que ara es consideraven típicament «espanyoles» no eren sinó transposicions de les de la Llegenda Negra. Les guerrilles antinapoleòniques són la versió romàntica del soldat a Flandes o el *conquistador* del Nou Món, però aquí, en lloc de condemnar-ne la crueltat, se'n celebra l'audàcia. El captaire orgullós no és gaire diferent de l'aristòcrata vanitós i empobrit, la inutilitat del qual s'havia vilipendiat durant tant de temps. El monjo carlista és un inquisidor actualitzat per al qual el fervor religiós ocupa el lloc del fanatisme.

El canvi tenia poc a veure amb Espanya en si; més aviat derivava d'un canvi en els valors morals i les demandes internes de la resta d'Europa. Es va començar a valorar positivament Espanya perquè oferia un exotisme que satisfia la curiositat i la necessitat de consumir productes culturals refinats típics de les noves classes mitjanes, que havien assolit un nivell de benestar considerable. En aquell moment emergien la premsa diària i el mercat literari, i el públic lector exigia temes interessants: els escriptors romàntics oferien aventura, misteri i emocions extremes, i Espanya proporcionava un teló de fons idoni, multicolor i sensacional, especialment si s'exageraven les descripcions, com va fer Gustave Doré en els seus dibuixos de muntanyes aterridores, ruïnes i elaborada indumentària oriental¹⁰. A més, aquest país exòtic no era gens lluny, i els seus habitants parlaven un idioma familiar: el seu exotisme era fàcil i superficial, com bijuteria.

⁹ Léon-François Hoffmann, *Romantique Espagne: l'Image de l'Espagne en France entre 1800 et 1850* (New Jersey i París, University of Princeton/Presses Universitaires de France, 1961), pàgs. 36-7, 41.

¹⁰ Gustave Doré i Jean Charles, Baron de Davilliers, *Voyage en Espagne* (París, Le tour du Monde, 1862-63).

D'altra banda, Espanya era considerada una societat premoderna, i això era una altra font del seu magnetisme. Els efectes del «progrés» es contemplaven amb més ambivalència a la França postrevolucionària o a l'Anglaterra industrial que no pas durant la Il·lustració. El terror revolucionari, la inestabilitat política, i l'imperi de l'homo economicus havien produït una reacció crítica. En cercles artístics i intel·lectuals s'havia posat de moda distanciar-se del cinisme moral i la mediocritat estètica del «filisteisme burgès». A la seva *Confession d'un Enfant du Siècle*, Albert de Musset ho diu explícitament:

«NO ACCEPTEM L'HERÈNCIA DEL PASSAT, PERÒ NO SABEM COM CONSTRUIR UN NOU MÓN. L'ÚNICA COSA RAONABLE A FER ÉS TENIR LA TUBERCULOSI, SER NEURASTÈNIC, MEDICAR-SE, PARTICIPAR EN ORGIES O DEDICAR-SE AL MISTICISME¹¹.»

Hi havia una altra possibilitat: escapar a Espanya. Però només després d'haver idealitzat aquest país proper com un paradís aliè a la història, intocat per la industrialització, la urbanització i el capitalisme. En paraules d'Amédée Achard l'any 1847:

«ENCARA ÉS L'ESPANYA DE TOTA LA VIDA. COM PODEU VEURE, A LES CARRETERES QUE RESSEGUEIXEN PRECIPICIS HI HA LES MATEIXES MULES AMB ORNAMENTS, CONDUÏDES PER UN MULERO QUE CANTA UNA BALADA, O UN VIATGER AMB LA PISTOLA PENJADA DE LA SELLA; RES NO HA CANVIAT A LES FONDES, NI A LA XEMENEIA AMB LA SEMPITERNA OLLA PLENA DE PÈSOLS. AQUÍ LES GENERACIONS PASSEN PERÒ ELS COSTUMS ROMANEN¹².»

Mentre que un observador del segle XVIII hauria criticat una escena d'aquestes característiques com una mostra d'«endarreriment», el romàntic ho veia com lleialtat a la identitat pròpia. Per això Quinet va descriure Espanya com «aristocràtica i proletària», els pols contraris de la burgesia imperants a França. I per això acaba el llibre amb aquesta exhortació:

«TANCA, CÒRDOVA, LES TEVES PORTES EMMERLETADES A L'ESPERIT BURGÈS D'AQUEST SEGLE! ÉS POSSIBLE QUE LA CAVALLEROSITAT DEL GRAN CAPITÀ SIGUI SUBSTITUÏDA PER L'ARISTOCRÀCIA BANCÀRIA? ESTIC DISPOSAT A ACCEPTAR QUE L'AVARÍCIA I EL MATERIALISME DOMININ LA RESTA DE LA HUMANITAT, PERÒ ESPERO QUE ALMENYS AQUEST JARDÍ DE L'HONOR CONTINUÏ OBERT ALS CONSTRUCTORS DE SOMNIS¹³.»

Un cop més, els somnis dels estrangers tenien prioritat sobre les realitats dels espanyols.

La falta de modernitat espanyola comprenia tres aspectes principals. Un era obertament polític: la resistència espanyola contra Napoleó es veia com una de-

¹¹ Vegeu Hoffmann, *Romantique Espagne*, pàg. 148.

¹² Amédée Achard, *Un mois en Espagne* (París, Ernest Bourdin, 1847), pàg. 19; citat per Hoffmann, *Romantique Espagne*, pàgs. 153 i 158-9.

¹³ E. Quinet, *Mes Vacances en Espagne* (París, 1857) citat per Hoffmann, *Romantique Espagne*, pàgs. 158-9.

fensa de l'Església i la Corona. Per als legitimistes francesos, era un exemple de lleialtat al monarca legítim. Això no obstant, l'any 1820 els espanyols foren els primers europeus a lluitar per una llibertat liberal en comptes d'un absolutisme reaccionari. Els espanyols havien defensat el seu rei contra invasors estrangers, però ara s'hi alçaven en contra. Tant els liberals com els conservadors varen lloar Espanya com un país de grans conviccions, sinceritat i valentia. Custine veia en un espanyol «un home amb una arma i una fe [que] menysprea la tolerància com una traïció», mentre que Quinet els considerava superiors a la resta d'Europa «perquè encara que davant seu s'obri un abisme (...) encara creuen que val la pena morir per una causa»¹⁴.

Això és nostàlgia per una societat políticament menys desenvolupada, basada en relacions personals més que no pas en contacte amb un estat burocràtic anònim. Un exemple encara més revelador d'aquesta nostàlgia era l'atractiu dels bandolers, de qui es considerava que encarnaven la dignitat, l'esperit d'aventura i un codi d'honor individual que no diferien gaire dels del *Salvatge Oest* americà de poques dècades després.

La premodernitat espanyola també era atractiva en les seves manifestacions socials. Els viatgers del Romanticisme quedaven especialment impressionats pel que consideraven un menyspreu als valors materials per part de les classes baixes. Lloaven la gran dignitat que tenien fins i tot els captaires espanyols, que semblaven tots uns senyors encara que anessin vestits amb parracs. Merimée, per exemple: «Creieu-me, en aquest país encara hi ha valors, però només entre els pobres. La classe baixa, que a Anglaterra està corrompuda i brutalitzada per les misèries de les fàbriques, aquí encara és pura»¹⁵. Aquesta mena d'afirmacions no pretenien donar una descripció precisa de la realitat espanyola, sinó fer servir Espanya com un element de contrast per criticar la modernitat contemporània: els efectes de la industrialització de les classes treballadores i la por a la revolució social que amoinava tants europeus.

Finalment, també hi havia la visió moral i vital de la premodernitat. Els viatgers que anaven a Espanya parlaven incessantment sobre l'espontaneïtat, l'alegria de viure i el sentit innat de l'estètica dels espanyols. Quan llegim que Espanya «és el país en què el cor encara domina» o que els espanyols «gaudeixen d'una alegria i una vitalitat que aquí s'han perdut»¹⁶, s'entén que l'autor no està tan preocupat

¹⁴ Robert de Custine, *L'Espagne sous Ferdinand VII* (Brussel·les, Vahlen & Cie., 1838), vol. I, pàgs. 41–2; Quinet, *Mes Vacances*, pàg. 247; tots dos citats per Hoffmann, *Romantique Espagne*, pàg. 158.

¹⁵ Prosper Mérimée, *Lettres d'Espagne* (París, Revue de Paris, 1831–33); citat per Hoffmann, *Romantique Espagne*, pàg. 158.

¹⁶ Richard Kagan, «Prescott's Paradigm: American Historical Scholarship and the Decline of Spain», *American Historical Review*, abril (1996), pàgs. 425, 429–31.

per Espanya com per l'absència d'aquestes qualitats, i per la convencionalitat i anomia que caracteritzen les societats de masses urbanes «d'aquí».

A ben pocs (o cap) d'aquests observadors els interessava realment entendre Espanya. L'Espanya que buscaven i que (per descomptat) trobaven era una idealització, la contraimatge de la realitat quotidiana que rebutjaven i havien deixat enrere. Eren ambivalents pel que fa a la modernitat: al capdavant, Espanya era un objecte a estimar, però en cap cas un exemple a seguir. Per això les elits espanyoles compromeses amb la modernització del país no se sentien còmodes quan visitants estrangers, els països dels quals oferien més seguretat i un nivell de vida més alt que el que podia oferir Espanya, dispensaven aquesta mena d'elogis.

Washington Irving, Henry Wadsworth Longfellow, John Singer Sargent i uns quants americans més van contribuir a aquesta imatge, però el principal responsable de fixar l'estereotip d'Espanya als Estats Units fou l'historiador William H. Prescott. La seva *History of the Reign of Ferdinand and Isabel* («Història del regnat de Ferran i Isabel»), publicada l'any 1837, «va establir tant el caràcter com la direcció de la investigació històrica en estudis espanyols durant mes d'un segle». El «paradigma de Prescott» definia la «combinació malsana de despotisme polític i fanatisme religiós» com l'antítesi del republicanisme protestant dels Estats Units. En contrast amb la noció d'«excepcionalisme americà» (és a dir, que els Estats Units «tenien una història única que els destinava a la grandesa»), Prescott descrivia un excepcionalisme espanyol que separava Espanya «de l'uropeu, és a dir, del corrent majoritari protestant i, per tant, [la deixava] sense el progrés i la prosperitat que comportava».

Vist des de la costa occidental de l'Atlàntic, Espanya encara era una potència imperial (i, a sobre, una potència imperial catòlica) que obstaculitzava les ambicions imperialistes dels Estats Units, especialment pel que feia a Cuba. (Els anys 1835 i 1848 els americans havien ocupat brutalment més de la meitat del que havia estat Nova Espanya, però que a aquelles altures era Mèxic independent). Molt després d'haver-se convertit en una potència de segona o tercera categoria a ulls europeus, Espanya continuava sent un rival per als Estats Units i, com a conseqüència, la Llegenda Negra hi va perdurar més temps. Quan els Estats Units per fi es van enfrontar militarment a Espanya, l'any 1898, es va ressuscitar la Llegenda Negra en tota la seva plenitud del segle XVI. A Nova York es va publicar una nova edició del llibre de Bartolomé de las Casas sobre el maltractament a què els espanyols havien sotmès els nadius americans, i altres obres de propaganda van transmetre el mateix missatge. Entre elles, l'*American War for Humanity* («La guerra americana per la humanitat»), de J.J. Ingalls:

«ESpanya HA estat jutjada i SENTENCIADA AL FÒRUM DE LA HISTÒRIA. LA SEVA RELIGIÓ HA estat UN FANATISME AMB els SAGRAMENTS SOLEMNITZATS PER LA FOGUERA I EL POLTRE. EL SEU GOVERN HA estat INFAME (...) LES SEVES GUERRES, MAS-

SACRES, LA SEVA SUPREMACIA, UNA PLAGA I UNA MALEDICCIÓ QUE HA CONDEMNAT CONTINENTS A L'ESTERILITAT I ELS SEUS HABITANTS A LA MORT»¹⁷.

Aquestes idees fins i tot van arribar a la colònia britànica de Newfoundland, remota i empobrida. El llibre *History* de l'illa publicat per D.W. Prowse l'any 1895 expressa alleujament pel fet que la descobrí John Cabot i no pas un explorador espanyol; en aquest cas, la seva història hauria estat un seguit de «revolucions cròniques, finances caòtiques, *pronunciamientos*, mestissos i afusellaments»¹⁸.

La gran contribució americana a la imatge romàntica d'Espanya va arribar entre les dècades de 1920 i 1940 en la persona d'Ernest Hemingway. Hemingway va escriure per als americans, que durant molt de temps havien considerat els europeus decadents, que els espanyols eren «l'única bona gent que queda a Europa», i Espanya, «el millor país de tots, encara pur i increïblement ferm i meravellós»¹⁹. Són compliments típicament romàntics: perquè un lloc sigui «pur», cal que altres ja estiguin podrits. Per a Hemingway, la Primera Guerra Mundial havia destruït valors com dignitat, honor, virilitat i una acceptació estoica de la mort; li va semblar que els retrobava en tota la seva esplendor a Espanya, sobretot en la tauromàquia, que veia com un ritual de vida i mort que expressava l'ànima nacional espanyola.

Aquests estereotips tenien tanta força que fins i tot afectaven interpretacions de la Guerra Civil Espanyola. Espanya havia estat tan marginal durant tants anys que l'opinió mundial havia d'explicar el conflicte en termes que pogués entendre, i per tant es van recuperar els estereotips existents. La República representava el progrés, l'educació, la tolerància i el mite humanista racional. Contra això, els nacionals de Franco personificaven l'obscurantisme fanàtic de la Inquisició. Però també es va forçar la República a encaixar amb l'estereotip romàntic, encara que d'una manera lleugerament modificada per atraure els intel·lectuals d'idees d'esquerres de la dècada de 1930: els treballadors espanyols eren gent apassionada que lluitava per la seva llibertat encara que fos sense possibilitats de guanyar.

Una personificació perfecta però tràgica del mite espanyol fou el poeta Federico García Lorca. Andalús, apassionat, vital i imaginatiu, amb simpaties pels gitans i crític amb la Guàrdia Civil, fou assassinat en la flor de la vida. El món va quedar colpit, però si l'impacte de la seva mort va ser tan gran és perquè encaixava amb l'estereotip. Lorca era un poeta excepcional, però en la seva generació, potser la millor de la història espanyola, hi havia altres poetes extraordinaris. Cap d'ells no va assolir la celebritat a nivell internacional, però és que tampoc no eren tan comprensibles per a la resta del món.

¹⁷ J.J. Ingalls, *America's War for Humanity* (Nova York, 1898)

¹⁸ Citat a Peter Pope, *The Many Landfalls of John Cabot* (Toronto, 1998), pàg. 109.

¹⁹ Edward F. Stanton, *Hemingway and Spain* (Seattle, 1989), pàg. xiv.

El món tampoc no va poder entendre els canvis que es van produir entre les dècades de 1950 i 1970. Amb la idea que el franquisme era com un retorn a l'època fosca de la Contrareforma, en lloc d'una versió localitzada de la reacció nacionalista i autoritària tan comuna a l'Europa d'entreguerres, l'únic resultat possible era l'estancament, si no un deteriorament patent. El silenci que va caure sobre Espanya després de la Guerra Civil també encaixava amb la imatge d'una d'aquelles escenes d'inacció a què s'espera que sucumbeixin els pobles «orientals» després de les seves explosions de fúria i orgia. Per tant, el canvi era improbable, però Espanya va canviar. I amb la mort del dictador el novembre de 1975, el país va experimentar una transició suau cap a la democràcia. Malgrat tot, el que havia estat una de les majors històries d'èxit de l'Europa post 1945 va ser una decepció per a alguns, ja que els espanyols no havien seguit el seu guió. En aquest sentit trobem un periodista francès que no s'havia esperat la freda reacció dels espanyols a l'intent de cop d'estat del 23 de febrer de 1981: «Els espanyols han perdut la predisposició a morir per la llibertat». Que aquesta «predisposició» hagués estat un somni d'altres forasters ni se li va passar pel cap.

Els espanyols, d'altra banda, van decidir que si no podien esborrar l'estereotip, bé podien treure'n profit. *Bienvenido Mr. Marshall*, una excel·lent pel·lícula de la dècada de 1950, ofereix una visió irònica de l'exclusió d'Espanya del Pla Marshall. Després d'haver sentit que l'ambaixador dels Estats Units està a punt de visitar-los, un poble castellà decideix complaure'l fent vestir tots els habitants... de ballarins de flamenco! Va ser, més o menys, el que va fer tot el país en la dècada de 1960 per atraure el turisme. Per tota Espanya, ciutats sense cap tradició de flamenc ni de tauromàquia van cuinar a construir places de braus o coves gitanes per atraure els descendents americans i europeus d'aquells viatgers romàntics per als quals «Espanya» era Andalusia. El govern va publicitar el país amb l'eslogan «*Spain is different*», i la resposta de la revista *Life* al pavelló espanyol de l'Exposició Internacional de Nova York l'any 1964 demostra la força d'aquesta invenció:

«ESPANYA VA APOSTAR 7 MILIONS DE DÒLARS A SER ELLA MATEIXA. EL SEU PAVELLÓ RESPON A LA NOCIÓ ROMÀNTICA D'ESPANYA QUE TENIM TOTS. EN LLOC DEL SILENCI GAIREBÉ RELIGIÓS DE LES SALES DE MUSEU, EL PAVELLÓ PREN VIDA SOROLLOSAMENT AMB CRITS DE FLAMENCO, PALMAS, GUITARRES VIBRANTS I ELS REREFONS SIBILANTS DELS ACCENTS ESPANYOLS»²⁰.

A mitjan de la dècada de 1960, el turisme era la indústria més potent d'Espanya.

Semblava que l'exitós procés de modernització havia acabat per calmar les inquietuds dels espanyols. Amb una democràcia estable i un alt nivell de vida com a membres de la OTAN i la Unió Europea, ja no hi ha motius perquè se sentin «diferents» ni perifèrics de cap manera. La seva presentació a l'Expo 92, que van organitzar a Sevilla, ho deixava perfectament clar:

²⁰ *Life*, 7 d'agost, 1964.

«Per MOSTRAR LA REALITAT D'UN PAÍS MODERN, DINÀMIC I OBERT DE MENT, LES CONTRIBUCIONS DEL QUAL A LA HISTÒRIA DEL MÓN HAN ESTAT SOVINT EXCEPCIONALS I FINS I TOT DECISIVES, COM EN EL CAS DE LA INCORPORACIÓ DEL CONTINENT AMERICÀ A LA CULTURA EUROPEA, COSA QUE SITUA ESPANYA EN UNA POSICIÓ PRIVILEGIADA DE CONTACTE ENTRE LA COMUNITAT EUROPEA I L'AMÈRICA EN VIES DE DESENVOLUPAMENT. A LA PRÀCTICA, AIXÒ S'HA DE FER AMB EL MÀXIM RESPECTE PEL NOSTRE PROPI PLURALISME I SENSE TRIOMFALISME (...) AMB ELS ULLS EN EL PRESENT I EL FUTUR, VOLEM SUBRATLLAR ASPECTES ESSENCIALS DEL NOSTRE AFANY DE MODERNITAT, LLUNY DE LES GLÒRIES IMPERIALS PASSADES I MÉS ORIENTAT CAP A LA COOPERACIÓ INTERNACIONAL I LA INTEGRACIÓ, EL PRODUCTE DE LA VOLUNTAT COMUNA DE LA IMMENSA MAJORIA DELS ESPANYOLS ACTUALS (...).

UN DELS OBJECTIUS DE LA SECCIÓ ESPANYOLA ÉS MODERNITZAR L'ESTEREOTIP DE LA MANERA DE VIURE, EL FOLKLORE I FINS I TOT L'ESTRUCTURA POLÍTICA I SOCIAL DE LA SOCIETAT ESPANYOLA QUE MOLTS CIUTADANS D'ALTRES PAÏSOS ENCARA TENEN EN LA SEVA MEMÒRIA CULTURAL (...) ÉS MOLT IMPORTANT QUE ELS NOSTRES SOCIS ESTRANGERS REBIN LA IMATGE DE L'ESPANYA DEL SEGLE XX: ELS CLIXÉS D'AVUI DIA SÓN LA DIVERSITAT CULTURAL, LA TOLERÀNCIA, LA VOLUNTAT DE TREBALL I EL DESIG DE MODERNITZACIÓ.»²¹

Si ara els espanyols poden acceptar el seu país com a part d'Europa, ha arribat l'hora que els estudiosos i els seus alumnes també ho facin. Idealment, que s'ampliï la mirada de Clio per incloure una gamma molt més ampla de temes acabarà deixant obsolet l'enfocament «classificador» que valorava les històries nacionals amb un rànquing derivat principalment de la seva influència diplomàtica i el seu poder militar, o per la contribució d'un grapat dels seus ciutadans a la «cultura» europea. Quan els historiadors s'ocupen de temes com ara la migració internacional, les relacions de gènere i la cultura popular, entre molts altres, no hi ha cap motiu per assignar al cas espanyol menys importància que al Regne Unit, França o Alemanya. A la llarga, la construcció de la Unió Europea que es duu a terme actualment podria ocupar del tot el lloc de les històries nacionals. En altres paraules: a mesura que canvia la narrativa de l'Europa actual, la idea de què constitueix «Europa» hauria de canviar amb ella.

Aquest llibre aborda la història moderna d'Espanya amb aquest esperit. Molts dels autors són explícits en la seva valoració d'Espanya com una variant més d'una història europea rica i diversa, però fins i tot els que no ho fan comparteixen aquesta idea bàsica. Els autors conformen un grup ben divers. Són d'Anglaterra, els Estats Units, Canadà i Espanya, i els d'Espanya estan repartits entre diverses regions del país: Catalunya, Galícia, Madrid i València. L'obra dels espanyols no es publica prou sovint en anglès; ens complau especialment poder-ne incloure tants

²¹ *Comunidades Autónomas* (Sevilla, 1992), pág. 1.

aquí, enriquint d'una altra manera les perspectives històriques que els lectors angloparlants tenen a la seva disposició.

[Traducció al català de Maria Rossich]

DIÀLEG AMB JOSÉ ÁLVAREZ JUNCO I ANDRIAN SHUBERT

Joan Maria Thomàs (JMT): Una pregunta que os hago a los dos... ¿Cuáles creéis que son las excepcionalidades, y las no excepcionalidades, de la historia de España del siglo XIX con respecto a otras historias europeas a partir de 1808?

José Álvarez Junco (JAJ): Pues la excepcionalidad más importante es que le toca pasar de ser una monarquía imperial a ser un estado nación. Y eso significa refundarse casi desde los cimientos, porque no le sirve la fiscalidad anterior, hay que montar un nuevo sistema fiscal. Las instituciones de gobierno que estaban pensadas para el imperio, (virreinos, etc.) no sirven, es necesaria una nueva estructura territorial de poder y unos nuevos instrumentos. Hay que refundar el estado e incluso hay que hacer lo mismo con la identidad ideal que legitima al estado, es decir, la nación. Hay que inventarse una identidad nacional, que se construye a partir de elementos culturales previos, pero que ya no le sirven tampoco las justificaciones imperiales, ya no está apoyada en la expansión y defensa del catolicismo por el mundo como gran potencia papista, sino que ahora se trata de refundarse como estado europeo, a partir de mitos como la independencia, la lucha contra los romanos, los cartagineses y demás, que ahora se funde con la lucha contra Napoleón, pero hay que crear todo eso, y crear esas dos cosas a la vez, el estado y la nación, es muy difícil, porque la nación legitima al estado, pero el estado crea la nación, nutre a la nación, difunde la nación. Y si el estado es débil, la nación es débil, hay una especie de círculo vicioso que hace muy difícil salir adelante. Como les ocurre a tantos estados ex coloniales, como las mismas colonias españolas en América, es decir, los estados latinoamericanos que en el siglo XIX se están creando, pues sufren unas dificultades parecidas.

Adrian Shubert (AS): Y también había que hacer eso en unas circunstancias especialmente difíciles, porque mientras toda Europa, más o menos, tenía que aguantar las guerras napoleónicas, en España había una guerra de siete años en los años treinta. Y luego otros levantamientos menores. Así que unas guerras durante muchos años, a la vez que había que intentar ese proyecto tan imponente que ha dicho Pepe.

JMT ¿Podríais resaltar un poco más las diferencias con respecto a otros estados de nuestro entorno?

JAJ: Son diferencias sobre todo de ritmo, de tiempo, porque a otros estados europeos les ha tocado pasar también de monarquías imperiales a estados nación. Pero fue bastante más tarde; en España es muy pronto. Igual que fue muy temprana la creación del imperio también es muy temprana su pérdida. Entonces, la diferencia fundamental es de ritmo. Y la inestabilidad política claro que es enorme, pero la francesa también lo es, por poner un ejemplo. En España ha habido dos

repúblicas y en Francia cinco. Si quieres revoluciones, pues también tienes, la de 1789 y la de 1830, la de 1848, la Comuna...; es que la inestabilidad política del siglo XIX francés también es enorme. Y esto para el caso francés, que suele ponerse como ejemplo de lo contrario, de construcción exitosa de estado nación. Pero si ponemos otros ejemplos, como el de Italia, la inestabilidad política es muy normal en la Europa del momento.

AS: Otra diferencia puede ser el papel tan importante que tenían los militares en la política. Creo que hay en muchos otros lugares en los que individuos del mundo castrense tenían un papel importante en la política, podemos hablar desde Wellington al mariscal Sult, que fue presidente de gobierno en Francia varias veces, y si miras hacia los Estados Unidos detectas la cantidad de presidentes del siglo XIX que habían sido militares y llegaron a la presidencia solo por haber sido militares. Esta no es una cuestión menor, sino relevante. Pero en España esta cuestión es un poco más sistemática, no se trataba de individuos que, como se ha dicho en muchas ocasiones, los dos partidos principales necesitaban puesto que requerían que un militar estuviera a la cabeza de su proyecto, porque es necesario subrayar que aunque fuera militar no gobernaba como militar, gobernaba como líder de un partido político.

¿Cómo valoráis el impacto de la guerra del 98, las alternativas y proyectos en concurrencia, y el estallido de la Guerra Civil?

JAJ: ¿Me dejas que añada algo? Estamos hablando de excepcionalidades y es importante. Una excepcionalidad fue el ambiente cultural. España, no hay que olvidarlo, ha estado aislada de Europa intelectualmente desde los famosos decretos de Felipe II, que no permiten salir a estudiantes españoles al extranjero, y no permiten que entren libros extranjeros por miedo al protestantismo. Eso dura ¡tres siglos! Entre 1560 y 1860 aproximadamente. ¡Son tres siglos! Las élites españolas no conocen, y el gran público menos aún, la revolución filosófica del siglo XVII, Leibniz, etcétera. No conocen la revolución científica, Newton y compañía. La revolución político-filosófica del XVIII. Es que todas estas son muchas cosas. Claro que hay dos o tres españoles excepcionales que han leído a Rousseau, pero eso no cuenta, no están en el debate público. Entonces, por primera vez, allá por 1850 y tantos, un señor, Julián Sanz del Río, se va a Alemania y se enamora de la filosofía de un alemán, no de primera categoría, y lo que hace es importarla a España, algo que causa una revolución científica, con los krausistas, insólita. O sea, esto no habla de una excepcionalidad, es la de que la España de ese momento esté todavía anclada en el pensamiento escolástico elaborado entre el siglo XIII y el siglo XVI. Perdona por haber interrumpido...

Vuelvo al tema de si podíais valorar el impacto de la guerra de 1898, las alternativas y proyectos en concurrencia, y el estallido de la Guerra Civil...

JAJ: Por supuesto. Eso fue muy importante no por la pérdida en sí misma del imperio que quedaba, los restos del imperio que, a pesar de ser relativamente menores, de todas maneras tenían su impacto sobre la economía española y la política española. Pero sobre todo fue el impacto emocional, se dieron cuenta de que no eran una gran potencia. Al revés, incluso tuvieron dudas de si seremos o no una raza superior, según se decía en los términos de la época. Entonces tuvo un enorme impacto, y la prueba de ello es que los gobiernos del 98 en adelante, sean liberales o conservadores, incluso Primo de Rivera más tarde, la Segunda República, todos hacen un esfuerzo de tipo regeneracionista; todos construyen escuelas, intentan combatir el analfabetismo, intentan una primera política de pantanos para cambiar la irrigación de la tierra. Es decir, intentan una serie de políticas que cambian respecto del siglo anterior. El primer tercio del siglo XX en España fue crucial, unos cambios reflejados en términos estadísticos que puedes ver en la cantidad de población que se dedicaba al sector primario en 1900 y la que se dedicaban en 1935, o bien constatar que el analfabetismo de 1900 a 1935 es descomunal. La urbanización, Madrid o Barcelona, doblan su población a lo largo de esos 35 años, cuestión que es muy importante. El país cambia muchísimo.

AS: Y siempre me ha parecido que la guerra del 98 y la pérdida de las colonias han tenido un impacto especial aquí, en Cataluña, por cómo las conexiones económicas, sobre todo las de Cataluña-Cuba, desaparecieron. Desde mi punto de vista, estos cambios ayudaron a reorientar la política catalana y catalanista, y luego esto tendrá repercusiones durante muchísimo tiempo.

Por tanto, hay una corriente regeneracionista que tiene una vertiente autoritaria, una vertiente republicana, etcétera, pero esa corriente bebe de ese momento iniciático del 98. Bien, vamos a dar un salto mortal: centrémonos en la segunda etapa del franquismo. Se trata de una etapa que me parece muy significativa, con el desarrollo de los años sesenta. ¿Cómo veis la excepcionalidad e importancia, o no, de aquellos años?

AS: Para mí es una etapa crucial. Esa etapa no es excepcional, la excepcional es la anterior, porque lo que pasa durante el tardofranquismo es que España conecta con la economía internacional, sobre todo con la europea. España había perdido el tren de los años 1946-1947 y se mantuvo fuera del circuito económico internacional hasta casi finales casi de los cincuenta, pero luego, con los planes de estabilización, empieza a subirse al tren de los “años dorados” del capitalismo... Y, bueno, también se aprovecha a base de que muchísimos españoles estaban explotados y se explotaron, pero el resultado final fue que el país había cambiado enormemente, llegando por fin al nivel de Francia o de Inglaterra, sí que se estaba acercando a la situación de esos países.

JAJ: Sí. El segundo franquismo aprovecha inteligentemente algunas circunstancias, hace una política de liberalización económica y aprovecha la buena y larga

coyuntura europea, y se sube al carro de esa dinámica, se hace por fin el *take off*, el despegue económico en España. Eso conduce a una serie de consecuencias sociales. Por ejemplo, se acaba el problema agrario, seis millones de personas se van del campo a la ciudad. La agricultura pasa a ser una cosa residual. Se acaba el problema educativo, el analfabetismo pasa a ser también residual. Se pone fin al problema clerical, sencillamente porque la gente se desinteresa, de repente dejan de ir a misa de una forma normal. Se van a la ciudad y nadie les controla, y de esta forma se acaba también ese problema. Es decir, la sociedad se moderniza y lo único que queda de excepcional es el sistema político, el régimen. Resulta raro que ahí siga habiendo una dictadura con una retórica de los años treinta absurda.

Por el contrario, ¿cómo interpretáis la etapa anterior, la del franquismo más duro, más fascistizado?

JAJ: Es terrible. Es muy dura. Excepcionalmente dura. Ahí sí que hay excepcionalidad, porque ¿quién ha matado a tanta gente en periodo de paz como la que mató el régimen de Franco? Fue una etapa de enorme dureza, con unas políticas disparatadas de autarquía, y con un hambre inmensa, espantosa... y con una retórica fuera de lugar para un país pobre, fuera del mundo, y, sin embargo, a los niños siguen enseñándoles eso de la nación más poderosa de la historia... Eso sí que es una etapa excepcional y rara, de la que se sale en buena medida en base a los pactos con Estados Unidos, con el Vaticano... Es entonces cuando se inicia ya la estabilización del régimen, que permite una apertura por lo menos en el ámbito económico.

AS: Sí, como si fueran los sueños de la derecha de los primeros treinta años del siglo XX, como si se hubieran convertido en realidad. Como una pesadilla, pero esos primeros años del franquismo son los de la oportunidad para la Iglesia de crear la España con la que había soñado. Como lo de Goya: el sueño de la razón crea monstruos.

¿Creéis que podemos hablar, en el plano de las intenciones, al menos dentro del bloque franquista, que es multiforme, con diversos proyectos en confluencia, de continuidad regeneracionista?

JAJ: En alguna cosa sí, por ejemplo en los pantanos. Un tema que me parece interesante es la lucha contra el caciquismo: ¿qué pasó con los viejos caciques? Yo crecí en un pueblo de Castilla, aunque esto no se puede generalizar, pero teníamos una idea de quiénes eran los viejos caciques, y luego he podido confirmarlo leyendo sobre eso, y eran tipos poderosos, terratenientes, pero marginados. No estaban ya en el esquema de poder. Los jóvenes falangistas los habían marginado. Por este motivo sería interesante saber cómo se desarrolló esa pugna entre las nuevas élites políticas y lo que habían sido las anteriores, sobre todo en el mundo rural.

Os voy a pedir que me valoréis la Transición.

AS: Bueno, yo viví en España entre 1979 y 1982, o sea que viví entre otras cosas el 23-F de 1981, y siempre he tenido y sigo teniendo una visión positiva de la Transición. No era una cosa perfecta, pero nada humano lo es. Sin embargo, dadas las circunstancias del momento y las limitaciones, que eran reales, considero que se hizo muy bien. Y si, en tiempos más cercanos a nosotros, se ha empezado a criticar la Transición como culpable de los problemas actuales, me parece como poco un anacronismo. Una cosa es que se creó un sistema democrático y muy descentralizado también, que es un logro muy importante, y luego otra es que en las tres o cuatro décadas posteriores los políticos, los partidos que han gobernado España, lo hayan hecho mal o no lo hayan hecho muy bien. Es otro asunto, diría yo.

JAJ: Claro. Es que no se pueden atribuir a la Transición problemas que surgieron después. Primero ratifico lo que dice Adrian: en la Transición se hizo lo que se pudo, se hizo en las circunstancias en que se hizo. No hay que olvidar que el régimen franquista no había sido derrocado, que Franco murió en la cama y que todas las estructuras represivas, el ejército, la policía, estaba todo en pie y en manos de franquistas, y que lo que tenía la oposición era capacidad de movilización y capacidad de armar conflicto en las calles, y tenía un proyecto político, sí. Los franquistas no tenían proyecto político, tenían el estado en sus manos, pero no tenían proyecto político. Entonces se hizo un acuerdo razonable que es el proyecto político de la oposición, democratizar, pero a cambio de mantener estructuras y no depurar. Bien, fue seguramente lo que se podía hacer en ese momento. Eso tiene sus inconvenientes, como vemos todavía hoy en el sistema judicial, un sistema judicial extraordinariamente conservador, anticuado y arcaico, pero sobre todo muy conservador; esto es algo que se nota en políticas de protección de las mujeres maltratadas y en políticas en relación con el problema catalán. Pero existen otros problemas en la democracia española actual que no se pueden achacar a la Transición. El bipartidismo, el monopolio entre PSOE y PP, eso no viene de la Transición, donde había otro partido que era la UCD. Eso se organizó después, viene de los años ochenta y noventa.

AS: Y, sin embargo, en muchos otros países el bipartidismo no se ve como un problema. En Reino Unido el sistema está básicamente basado en el bipartidismo. En muchos otros países, en Canadá, en mi país, aunque hay tres partidos, básicamente hay dos que cuentan. Así que, visto desde alguno de estos países, la crítica al bipartidismo de por sí parece un poco curiosa. Y quiero comentar otra cosa, el hecho de que Franco se murió en la cama. Es otra excepción en el caso español, porque todas las demás dictaduras o fueron vencidas en una guerra o perdieron, incluso las que desaparecieron más tarde. En Portugal tiene que ver con las guerras coloniales. En Grecia la guerra contra Turquía, por no hablar de Italia, Alemania, etcétera. Es decir, creo que todas las dictaduras europeas menos la

española colapsaron por haber perdido una guerra. Eso, por supuesto, les deja sin posibilidades de imponer condiciones.

Muy bien. Voy a pasar a preguntaros sobre historiografía, sobre autores. Quisiera que valoraseis la importancia de la figura de Jaume Vicens Vives, Miguel Artola y otros, como hacéis en vuestra obra, que los valoreis en el panorama de aquella historiografía española tan conservadora de los años cuarenta, cincuenta y sesenta.

JAJ: Fueron cruciales. Se distanciaron de la historiografía franquista, que era dominante en el ámbito académico, pero que era malísima. Te pones a pensar qué buen libro de historia se produjo en España en los años cuarenta, cincuenta y primeros años sesenta y no encuentras ninguno. Retórica sobre el imperio... ¿Algún libro bueno sobre el imperio español en América? Ninguno. Es una historiografía lamentable. Retórica sobre el siglo XVI, Carlos V, Felipe II, los Reyes Católicos... ¿Algún libro bueno sobre Carlos V, Felipe II...? Ninguno. Los libros que se empiezan a producir en ese momento están hechos por hispanistas, como John Elliott. Es decir, los españoles no podían ni soñar con acercarse a esos niveles. Entonces estos señores hacen una cosa, sobre todo Vicens, que visto desde la distancia parece como si fuera fácil, y es abrir la mentalidad a lo que se estaba haciendo en Europa en ese momento. Vicens viaja, y no es casualidad que viaje y luego vuelva, y se pone en contacto con los Annales. Lo mismo le pasa a José Antonio Maravall, que viene del falangismo, un falangismo culto, pero el caso es que se pasa cinco años en París y vuelve cambiado, transformado, porque se pone en contacto con otra historiografía. Entonces, lo que estos autores hacen fundamentalmente es abrir el ámbito académico español a otras corrientes historiográficas que eran más estructurales, más sociales, menos políticas, político-biográficas, y esto fue básico para abrir la mente, la perspectiva... Y luego se rodean de gente, tienen cierto instinto para saber rodearse de gente de cierta calidad. Tanto Vicens en Barcelona como Maravall o como Artola en Salamanca o en Madrid.

Hablemos un poco de la irrupción del marxismo a partir de Pierre Vilar, de Tuñón. Esta es otra vía de avance que tuvo también su importancia, que ha dejado una larga estela.

AS: En mi opinión, en su momento era una cosa importante. Para un marxismo como..., la historiografía marxista tenía un papel muy poderoso en la historiografía de todos los países, incluso en Estados Unidos, donde el marxismo no tiene ningún peso, pero en la historiografía sí. Durante varias décadas se puede decir que era la corriente historiográfica más poderosa, si no dominante, en buena parte del mundo. Así que también tenía su importancia aquí: la historiografía española estaba entrando en la corriente internacional, o había entrado ya.

JAJ: Nos bajaba de las esferas de lo ideológico, de lo político, de lo superestructural, como el marxismo decía, y nos bajaba al terreno de la historia social, socioe-

conómica y de luchas, de movilizaciones sociales, lo que se llamaría entonces lucha de clases, que hoy día llamaríamos más bien movilización social. Y se hicieron cosas importantes. Se rompió completamente con la retórica imperial y con las sucesiones de gobiernos y dinastías. Lo que ocurre es que sometió al pensamiento historiográfico a una serie de clichés de los que luego fue muy difícil librarse. La revolución burguesa, que si revolución burguesa o revolución proletaria, la lucha de clases, la infraestructura y superestructura, toda una serie de cosas que luego hubo que quitarse de encima.

AS: Cuando yo empecé como historiador serio, cuando estaba haciendo la tesis, estaba muy influenciado por las obras de Edward Thompson, un marxismo británico, un marxismo distinto, y además asumía todo lo que era la historia social, historia desde abajo, y cuando yo vine aquí para investigar la tesis, en 1978, creo que todavía esas corrientes no habían influenciado en España. Así que hacer, como hice yo entonces, una historia social de los mineros asturianos, no una historia institucional del movimiento de los sindicatos, todavía era una cosa nueva, mientras que esa historia social ya llevaba haciéndose por lo menos quince años en el mundo anglófono.

Valoradme un poco cómo se ha abierto el campo historiográfico desde finales de los años setenta y ochenta hasta la actualidad. ¿Cómo veis la apertura de campo desde estos estudios marxistas, que en unos puntos encorsetaban un poco la investigación, hacia campos de una mayor complejidad, desde la historia política por arriba, desde la historia del movimiento obrero, de partidos y sindicatos como instituciones, a la mayor complejidad actual, y cómo veis esta apertura de campo tan inmensa en relación con las principales historiografías mundiales?

AS: Bueno, es que se han creado muchos géneros y subgéneros de la historia en los últimos treinta años, y a veces se critica que eso está descentrándose en exceso y no hay manera de captarlo todo. Pero también existe la frase según la cual “en la casa de Clío hay mil habitaciones”. La historia es una cosa muy amplia, muy diversa, y creo que eso es lo que ha pasado aquí. Con diferencias, con cierto retraso. Por ejemplo, cuando estábamos haciendo el libro sobre la historia contemporánea de España, encontrar historiadores especializados en medio ambiente fue muy difícil y acabamos contactando con una geógrafa. Así que aquí todavía existen campos o subcampos donde se ha empezado más tarde, pero la tónica general es que se han ido abriendo nuevos campos, a lo mejor siguiendo o copiando lo que pasa y se hace fuera. No sé si hay algo que puede ser *indígena* en ese sentido.

JAJ: No, creo que no. Creo que hoy en día la historiografía española no se distingue mucho de otras. Sí..., cierto retraso en algunos campos en los que se ha entrado más tarde. Por ejemplo, la historia de género estoy seguro de que tiene un futuro enorme, que todavía hoy, aunque se está desarrollando y no tiene enorme

calidad, hay una cierta confusión entre teoría e investigación. Historia ecológica, historia del desarrollo del estado, mira que hemos hablado de política. En la historia tradicional se hablaba de política y, sin embargo, no tenemos una buena historia del estado, de su desarrollo. ¿Cuántos funcionarios había? ¿Qué porcentaje de la economía global era la que correspondía al sector público?, etcétera. Todas esas cosas son elementales y se están haciendo ahora y se están haciendo bastante bien. Y no hay un paradigma dominante, en otros lugares tampoco.

AS: Un fenómeno de la historiografía en España que he notado, y que todavía no sé si es bueno o malo, es que viene o es un producto del estado de las autonomías, que hay muchísima historia regional y local, en muchos casos desconectada de discusiones y debates más amplios. No es solo que se investigue un fenómeno en tal ciudad o cual región, el enfoque es localista, es decir, hacer una crónica de tal cosa en tal sitio es suficiente, pero no conecta con otras cosas. Yo no sé si es mi apreciación personal o es una realidad.

Esto puede estar en relación con el desarrollo del estado de las autonomías...

JAJ: Y financiación de centros regionales y locales que potencian los temas regionales o locales...

AS: Y luego, las revistas que publican esas cosas también...

Se critica últimamente a la historiografía española por un cierto abandono del trabajo de campo, un cierto abandono del archivo, una tendencia a hacer trabajos cada vez más sobre trabajos, de abandonar la ida a las fuentes... ¿Habéis detectado algo de esto?

JAJ: La verdad es que no. Ni sabía que existía esa crítica. Yo tenía la idea, pero puede ser que no esté muy al corriente de los últimos trabajos, de que el trabajo básico seguía siendo de archivo. En relación con esto de la desconexión que estábamos diciendo, un tema tan en boga como la memoria histórica, la represión en la Guerra Civil y el primer franquismo sobre todo, no tenemos una visión global. Hay muchos trabajos locales, los muertos en Córdoba, en Jaén o donde sea, y no tenemos una visión global a partir de la que podamos saber de verdad el balance, el número de víctimas... Parece mentira. Eso requeriría de una visión global, y la visión global se hace a través de sumar unos cuantos fragmentos con muchísimas lagunas.

AS: Es interesante, porque hay muchas autonomías que tienen proyectos de ese estilo. Y a lo mejor algunos me ponen..., bueno, Cataluña, País Vasco, Valencia, muchos, muchos, pero a nivel de estado no. A lo mejor puede corresponder a la ausencia de cierta política a nivel de estado.

Tal vez, de ahí la necesidad de algún tipo de proyectos de Estado ¿no? Proyectos culturales de estado que potenciasen conseguir esa visión. Desde analizar la estructura del estado...

AS: Sí, y la cuestión del futuro del Valle de los Caídos, que podía ser una oportunidad para empezar una política de estado dada su naturaleza, parece ser que incluso el gobierno de Pedro Sánchez se va a conformar con sacar a Franco pero no hacer nada más.

JAJ: Fíjate si no sería una ocasión estupenda para hacer una buena política de archivos. Primero, abrir archivos que siguen cerrados, archivos militares y archivos eclesiásticos que siguen cerrados. Y segundo modernizarlos, digitalizarlos y ponerlos a disposición, pues sería el momento. Y, sin embargo, que yo sepa no se lo ha planteado el actual gobierno.

Bien, os quería preguntar también, esto no sé si querréis que al final aparezca en la revista o no, que valoréis en alguna medida el tema catalán. Me interesa vuestra opinión sobre esa imagen de leyenda negra, prolongada en el tiempo, y el tema catalán. Es decir, en la medida en que la imagen de España podía haber sido una imagen que hubiera ganado puntos a partir de la Transición, ¿hasta qué punto el deterioro efectivo de la imagen de España está afectando? Bueno, a mí me parece que sí..., no sé qué opináis.

JAJ: Bueno, es que los nacionalismos se suelen alimentar de su propio discurso y necesitan mantener la imagen que se creó en su momento inicial. Entonces, cuando surge el nacionalismo catalán a finales del siglo XIX, muy a finales de siglo, España es un desastre, es un país fracasado. Ha perdido su imperio, los últimos restos del imperio, que tiene un bajísimo nivel de desarrollo económico comparado con la Europa desarrollada del momento, que tiene un estado ineficaz, una irrelevancia internacional tremenda, un país básicamente agrario, y además es un país lleno de analfabetos... Entonces, la idea de que hay una Cataluña europea, industrial, que está regida por un poblacho manchego, por un pueblo semiafricano, pues es la que se elabora en ese momento y que no corresponde con la de hoy, creo, no corresponde a la realidad actual, pero están interesados en mantener ese discurso.

AS: No estoy seguro de hasta qué punto la imagen de España se había mejorado después de la Transición, porque, por lo menos en Norteamérica, no recibimos muchas noticias de España; bueno, noticias de cuando pasa algo malo, pero no está en nuestras cabezas. Esto por un lado. Por otra parte, creo que sigue existiendo una visión latente de leyenda negra que fue creada en buena parte por el historiador americano Prescott. Así que a nivel general la idea de que España se ha convertido en un país, en términos comparativos, rico, moderno, en muchas cosas progresista..., porque si yo digo a gente en Canadá que España fue el tercer o cuarto país que legalizó el matrimonio gay, se quedan asustados. En mi opinión la imagen antigua del país sigue ahí, y cuando pasó lo que pasó el 1 de octubre del año pasado, para mucha gente en el extranjero eso era casi confirmar sus ideas,

no provocaba sorpresa... Bueno, sí, es España. Es como dijo Muñoz Molina en su artículo "Francolandia", es la idea de..., bien, bueno, allí no se piensa tanto en Franco, porque tampoco es una cosa muy conocida, pero una visión anterior, la leyenda negra anterior, que venía de...

JAJ: La España de la Contrarreforma, sí, sí...

AS: Y la Inquisición, y...

JAJ: Claro, la idea protestante está todavía presente...

Bueno, creo que ya está... Si queréis que hablemos de algún otro tema, adelante.

JAJ: Yo insistiría en estos últimos puntos, en la necesidad de superar los estereotipos por todas partes. El estereotipo de la España contrarreformista en el mundo protestante angloamericano, o el estereotipo del Madrid poblacho manchego en el catalanismo. Al mismo tiempo tenemos que reflexionar sobre lo que puede haber de verdad en estos estereotipos, porque sino acabo de decir que una excepcionalidad española, verdadera excepcionalidad, viene del aislamiento impuesto por Felipe II, confirma la leyenda negra, hay un elemento ahí de excepcionalidad en el caso español... la comparación, el recurso a la comparación, siempre es buenísimo. Yo estoy convencido de que es crucial. En mi caso, estoy convencido de que para mí fue básico tener que dar historia de España a estudiantes del área de Harvard que eran muy buenos, gente inteligente, sabían cosas sobre Europa, pero sobre España no sabían nada. Entonces les tenía que explicar historia de España a través de comparaciones. Con Francia o con Inglaterra o con Italia. Tenía que hacer un esfuerzo, todo el rato tenía que estar comparando. Entonces, aquello mismo me obligó a ver la historia de España desde fuera y en términos comparativos, creo que eso es muy bueno. Y desde luego, volviendo al tema catalán, si alguien quiere entender el problema catalán le recomiendo no que venga a Cataluña y se sumerja en las pasiones de una manifestación, sino que estudie el caso de Irlanda, el caso polaco, el caso escocés y se ponga a pensar en qué nos parecemos y en qué nos diferenciamos. Seguramente aprenderá mucho más.